

Sylvia Majdosz

Temat rozprawy: „Pochodzę z ulicy Krochmalnej”. O twórczości Bogdana Wojdowskiego

Bogdan Wojdowski (ur. w 1930 r. w Warszawie, zm. tamże w 1994 r.) jest jednym z najwybitniejszych polskich pisarzy żydowskiego pochodzenia, autorem znanej na świecie autobiograficznej powieści o Zagładzie w warszawskim getcie, zatytułowanej *Chleb rzucony umarłym* (1971) oraz innych utworów prozatorskich, takich jak *Wakacje Hioba* (1962), *Konotop* (1966), *Mały człowieczek, nieme ptaszę, klatka i świat. Opowiadania zza muru* (1975), *Krzywe drogi* (1987). Pośmiertnie wydano jego powieść *Po tamtej stronie* (1997).

W moich rozważaniach badawczych Wojdowski jest pisarzem jednego miejsca – Warszawy oraz dominującego tematu, którym jest Zagłada polskich Żydów. Jego twórczość prozatorska charakteryzuje się zderzaniem uważnie i krytycznie przedstawianych realiów życia w wojennej i powojennej Polsce z wszechobecną topiką śmierci. Jest to proza nacechowana pesymizmem osoby ocalonej z Zagłady, której życie naznaczyła misja dawania o niej świadectwa następnym pokoleniom. Proza Wojdowskiego cechuje się, podobnie jak twórczość jego rówieśnika Henryka Grynberga, poczuciem odpowiedzialności w dokumentowaniu Holocaustu. Przedstawia losy osób ocalonych z dawnej żydowskiej diaspory, po wojnie rozproszonych po świecie. Ukazuje ich codzienne, trudne zmagania z życiem, szczególnie w strauumatyzowanym, często nastawionym antysemicko społeczeństwie polskim.

Wojdowski tworzy „gorzkie pamflety” na rzeczywistość PRL-u. W pracy zwracam uwagę na jego realistyczno-satyryczne obrazy z życia polskiej prowincji przełomu lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX wieku, które wyróżniają się odmiennością tematyki wobec głównego motywu twórczości tego pisarza, jakim jest Holocaust. Są one dowodem na to, iż Wojdowski był pisarzem etosu, świadomym wielkiego znaczenia, jakie sztuka, a szczególnie literatura, pełniła w Polsce.

Twórczość literacka Bogdana Wojdowskiego doczekała się dotąd tylko jednej monografii. Jest nią książka Aliny Molisak *Judaizm jako los. Rzecz o Bogdanie Wojdowskim* (Warszawa 2004). Badaczka scharakteryzowała w niej dorobek literacki pisarza. Objęła uwagę jego najbardziej znane utwory o tematyce biblijnej, historycznej i gettowej oraz reprezentujące powojenny realizm z okresu „małej stabilizacji”. Praca wiele wnosi do badań nad problematyką reprezentacji Zagłady. Założeniem badawczym profesor Molisak była

próba scharakteryzowania całości dorobku beletrystycznego autora *Wakacji Hioba* przez pryzmat jego biografii. Wojdowski, według tytułu jej pracy, to przede wszystkim ocalony z Holocaustu Żyd polskiego pochodzenia. Jego dorobek literacki stanowi dla monografistki świadectwo żydowskiego losu. Dlatego tylko jako kontekst zaistniały w jej książce inne dokonania pisarskie Wojdowskiego: krytyka literacka i teatralna, reportaże, eseistyka oraz intymistyka (przede wszystkim nieopublikowane dotąd dzienniki).

Założeniem mojej dysertacji było objęcie uwagą całej twórczości Wojdowskiego. Podczas omawiania utworów o tematyce gettovej posługuję się geopoetyką i fenomenologią miejsca rozumianego jako *genius loci*, którym dla Wojdowskiego jest Warszawa, stanowiąca miejsce akcji i tło większości jego utworów. Czyni to zeń „pisarza warszawskiego” obok takich autorów, jak Bolesław Prus, Izaak Bashevis Singer, Leopold Tyrmand, Tadeusz Konwicki, Marek Hłasko, Marek Nowakowski, Jan Himilbach i wielu innych.

Od publikacji monografii Aliny Molisak, do której wnikliwych i cennych ustaleń będą się wielokrotnie w pracy odnosić, badania nad tekstami literackimi dotyczącymi reprezentacji Holocaustu znacznie się rozszerzyły. Pojawiły się także nowe ujęcia tej problematyki, co umożliwia uzupełnienie dotychczasowych interpretacji tekstów Wojdowskiego o nowe zagadnienia.

Punktem wyjścia dla rozważań w rozdziale pierwszym pracy, który poświęciłam wojnie i doświadczeniu Holocaustu w opowiadaniach i powieściach Bogdana Wojdowskiego, będzie zredagowana przez Sławomira Buryłę, Dorotę Krawczyńską i Jacka Leociaka monografia *Literatura polska wobec Zagłady (1939–1968)*, gdzie w rozdziale *Proza* autorzy zaproponowali porządek tematów, wokół których koncentruje się polska literatura o Zagładzie. Są nimi: „wykluczenie – egzystencja i topografia” (getto, obóz, aryjska strona); „przedmiotowanie i granice człowieczeństwa”; „życie w ukryciu” (stosunki polsko-żydowskie, grabież mienia, donosicielstwo, pomoc); „dylematy ocalałych” (poczucie wykorzenia, pytania o tożsamość, poczucie winy); „pytania stawiane literaturze” (problemy reprezentacji, adekwatność i nieadekwatność tradycyjnych środków wyrazu); „misja literatury” – literatura jako świadectwo; pytania stawiane kulturze (krytyka sztuki i kultury); „refleksja nad antysemityzmem”; „pytania o Boga”; „namysł nad istotą Zagłady”; „strategie narracyjne” (podwójna perspektywa: dziecko/dorosły, fragment i mała narracja, autobiografizm, rodzaje dokumentu); „dylematy pamięci” (polska i żydowska pamięć o Zagładzie. wyjątkowość żydowskiego doświadczenia, bycie Żydem po Holokauście)¹.

¹ D. Krawczyńska, S. Buryła, *Proza. Wprowadzenie* [w:] *Literatura polska wobec Zagłady (1939–1968)*, red. S. Buryła, D. Krawczyńska, J. Leociak, Warszawa 2012, s. 406.

Biorę pod uwagę również propozycje poszerzenia topiki Zagłady o kolejne tematy, które w swych najnowszych publikacjach wskazał Sławomira Buryła. Są nimi: „żydowskie złoto” i mienie pożydowskie², Janusz Korczak, „kłótnia z Bogiem”, „aryjskie papiery”, „dobre nazwisko”, „dobry wygląd”, „mur”, dychotomia „tej i tamtej strony”³. Niemal wszystkie z wymienionych przez wspomnianych badaczy zagadnień i problemów pojawiają się w twórczości prozatorskiej Wojdowskiego na temat Zagłady – w opowiadaniach: *Naga ziemia*, *Pascha*, *Krzywe drogi*, *Stary Doktor*, *Mały człowieczek*, *nieme ptaszę*, *klatka i świat* oraz w powieściach *Chleb rzucony umarłym* i wydanej pośmiertnie *Tamtej stronie*.

W pierwszym rozdziale dysertacji koncentruję się na najistotniejszych zagadnieniach pisarstwa Wojdowskiego, czyli utworach o tematyce holokaustowej i wojennej. Interpretuję je jako wielogłosową narrację obnażającą okrucieństwa wojny i ukazującą losy jednostki, skazanej na przegraną walkę o swoje ocalenie, które, nawet jeśli się udaje, okazuje się w dłuższej perspektywie pozorną egzystencją w świecie zdewaluowanych wartości. Co ważne, utwory przedstawione w tym rozdziale cechuje i druga, powojenna perspektywa wydarzeń, z ważną cezurą wydarzeń Marca 1968 roku, które destrukcyjnie wpłynęły na kondycję resztek żydowskiej diaspory w Polsce, doprowadzając do kresu jej istnienia, o czym pisarz opowiada w utworach: *Pascha*, *Krzywe drogi* i *Tamta strona*.

Najważniejsze miejsce w rozważaniach zawartych w pierwszym rozdziale pracy zajmuje interpretacja *opus magnum* Wojdowskiego, czyli powieści *Chleb rzucony umarłym*, która jest, moim zdaniem, najwybitniejszym i najbardziej wszechstronnym literackim świadectwem Zagłady nie tylko w literaturze polskiej, ale także w skali światowej, utworem wciąż niedostatecznie znanym i cenionym, choć przetłumaczonym już na wiele języków. Jak zauważa czołowy polski badacz literatury Holokaustu, Sławomir Buryła, powieść ta „jest z pewnością najważniejszą powieścią o getcie warszawskim. Nowoczesną formę łączy z rekonstrukcją tradycyjnego żydowskiego świata przedwojennej Warszawy”⁴. W swoich rozważaniach zwracam uwagę na hybrydyczność gatunkową tego dzieła oraz nowatorskie ujęcie prezentacji Zagłady jako doświadczenia ukrytego w słowach. W przyjętych przeze mnie założeniach badawczych pojawia się, jak wspomniałam, także geopoetyka. Jest mi ona pomocna w analizie przestrzeni getta warszawskiego oraz całej Warszawy – „miasta po

² S. Buryła, *Nowe Eldorado* [w:] tegoż, *Tematy (nie)opisane*, Kraków 2013, s. 115–240.

³ S. Buryła, *Topika Holocaustu. Wstępne rozpoznania* [w:] tegoż, *Wokół Zagłady. Szkice o literaturze Holocaustu*, Kraków 2016, s. 49–82.

⁴ S. Buryła, *Obraz getta warszawskiego w literaturze polskiej*, „Konteksty Kultury” 2019, nr 16 (1), s. 41. http://www.ejournals.eu/Konteksty_Kultury/2019/Tom-16-zeszyt-1/art/14779/ (dostęp 8.04.2020).

Zagładzie”, okaleczonego i naznaczonego pustką po wymordowaniu jego żydowskich mieszkańców.

Geopoetyka, metoda szeroko omawiana na polskim gruncie badawczym przez Elżbietę Rybick⁵, umożliwia badanie tekstu literackiego poprzez kategorię tożsamości miasta, zaś stolica Polski i getto warszawskie zajmują ważne miejsce w topice współczesnej literatury polskiej. Stawiam tezę, że przestrzeń w twórczości literackiej Wojdowskiego nie ma charakteru uniwersalnego. Pisarz był silnie związany z rodzinnym miastem, którego nie opuścił do śmierci. Getto, które opisywał w swoich utworach, jest miejscem konkretnym, warszawskim, wpisanym w lokalną topografię. Była to także przestrzeń, z którą utożsamiał się jako człowiek. Alina Molisak kilkakrotnie w swych charakterystykach pisarza przytacza fragment jego dziennika: „Urodziłem się na innej ulicy. Zeszłego roku znalazłem w dokumentach [...], że władze niemieckie postanowiły spalić Krochmalną, ponieważ ulica Krochmalna była największym skupiskiem tyfusu i nędzy”⁶. W wywiadzie dla Polskiego Radia mówiła: „Bogdan Wojdowski pisze wiele razy w swoim dzienniku, że jest z ulicy Krochmalnej, czyli ulicy, na której mieszkali w czasie pobytu w getcie warszawskim. Nie ze środowiska literatów i artystów [...], ale właśnie z ulicy Krochmalnej. I to jest dla niego szalenie ważne”⁷. Dlatego cytuję „Urodziłem się na Krochmalnej” wybrałam jako tytuł mojej dysertacji.

W rozdziale drugim, zatytułowanym *Gorzki pamflet – wobec rzeczywistości PRL-u*, omawiam twórczość pisarza o tematyce wiejsko-podmiejskiej, osadzoną w konwencji „małego realizmu”, charakterystycznego dla prozy lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX wieku. Wojdowski, chociaż w świadomości czytelniczej istnieje przede wszystkim jako autor tekstów o Zagładzie, zajmuje ważne i osobne miejsce w gronie polskich realistów tamtego okresu, obok Marka Nowakowskiego, Kazimierza Orłosa i Kornela Filipowicza. Jak wspomniałam, poważnie traktował obowiązki pisarza, przez które rozumiał także demaskowanie wad i przywar społeczeństwa, w którym na co dzień żył. Utwory takie, jak *Konotop*, *Maniuś Bany* oraz część debiutanckiego zbioru opowiadań *Wakacje Hioba* są niemal literackim przewodnikiem po Polsce realnego socjalizmu. W tej części pracy interpretuję tę grupę utworów w kontekście prozy „małej stabilizacji” i „małego realizmu”

⁵ E. Rybicka, *Geopoetyka (o mieście, przestrzeni i miejscu we współczesnych teoriach i praktykach kulturowych)* [w:] *Kulturowa teoria literatury. Główne pojęcia i problemy*, red. M. P. Markowski, R. Nycz, Kraków 2012, s. 471–490.

⁶ A. Molisak, *Judaizm jako los. Rzecz o Bogdanie Wojdowskim*, Warszawa 2004, s. 41.

⁷ *Holocaust zabija nawet ocalonych*. Audycja radiowa emitowana na antenie II Programu Polskiego Radia w dniu 18.04.2013, <http://www.polskieradio.pl/8/380/Artykul/822897,Holokaust-zabija-nawet-ocalonych>. (dostęp: 19.03.2020).

oraz popularnego w generacji „Współczesności” nurtu realistycznego o reporterskiej genealogii, bowiem właśnie od zatrudnień reporterskich zaczynała się w pierwszej połowie lat pięćdziesiątych XX wieku (w okresie socrealizmu) literacka twórczość wielu z nich. Praca nad reportażami stanowiła swoiste laboratorium pisarskie i źródło późniejszych inspiracji (doświadczenie to wywarło znaczący wpływ zwłaszcza na genezę powieści Wojdowskiego *Konotop*, która tytułem nawiązuje do jego wczesnego reportażu z okresu „pracy w terenie” w pierwszej połowie lat pięćdziesiątych)⁸.

Kolejnym zagadnieniem, który podejmuję w trzecim rozdziale pracy, jest eseistyka, krytyka oraz działalność redaktorska Wojdowskiego. Choć jest autorem dwóch zbiorów tekstów eseistycznych i recenzji – *Próba bez kostiumu* (1966) oraz *Mit Szigalewa* (1982) – nie były one do tej pory gruntownie interpretowane. Wyjątkiem jest programowy esej-manifest *Judaizm jako los*, który wnikliwie analizowały: Alina Molisak, Anna M. Szczepan-Wojnarska i Katarzyna Kuczyńska-Koschany⁹. Wojdowski utrzymywał się z pisania i, siłą rzeczy, od początku swojej twórczości podejmował różne gatunki publicystyki kulturalnej. Pracował i współpracował także z wieloma czasopismami, takimi jak „Wieś”, „Przegląd Kulturalny”, „Życie Literackie” i „Współczesność”¹⁰. Obok opowiadań właśnie eseistyka, recenzje literackie i teatralne były najczęściej przez niego uprawianymi gatunkami pisarstwa.

W rozdziale tym prezentuję także dzieło życia Wojdowskiego – powołane przez niego po 1989 roku do istnienia fundację i czasopismo pod nazwą „Masada”. To przedsięwzięcie miało być miejscem prezentacji i promocji szeroko rozumianej kultury żydowskiej. Jego misją było też jednoczenie społeczności żydowskiej żyjącej w Polsce, Izraelu i innych krajach. „Masada” miała być forum dyskusji na temat współczesnych zjawisk kultury żydowskiej na świecie. Intencją pomysłodawcy było również przewyżnianie wzajemnych, polskich i żydowskich stereotypów oraz upamiętnianie ofiar Holocaustu. Pierwszy numer „Masady”, który ukazał się w 1991 roku, był niestety jedynym. Alina Molisak poświęciła „Masadzie” rozdział swojej monografii. Staram się uzupełnić jej rozważania o znaczące konteksty przedstawione w dziennikach pisarza, bowiem skrupulatnie notował w nich wszystkie etapy powstawania swego ostatniego dzieła.

⁸ B. Wojdowski, *Pierwsze dni w Konotopie*, „Wieś” 1952, nr 38, s. 6.

⁹ A.M. Szczepan-Wojnarska, *Judaizm jako los Żyda polskiego pokolenia – Bogdana Wojdowskiego* [w:] *Literatura polsko-żydowska. Studia i szkice*, red. E. Prokop-Janiec, S. Żurek, Kraków 2011, s. 211–221, K. Kuczyńska-Koschany, *Eseiści kondycji żydowskiej – po Zagładzie: Maurice Blanchot i Bogdan Dawid Wojdowski*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Literacka” 2017, nr 30 (50), <https://pressto.amu.edu.pl/index.php/pspsl/article/view/9641> (dostęp 15.03.2020).

¹⁰ Wykaz dorobku literackiego Bogdana Wojdowskiego, obejmujący również jego działalność publicystyczną, opracowała Alina Molisak. Zob. także, *Dorobek literacki* [w:] *Judaizm jako los. Rzecz o Bogdanie Wojdowskim*, s. 358–372.

Wojdowski przez wiele lat pisał, wprawdzie z przerwami i nieregularnie, dziennik, który nie doczekał się dotąd szerszego omówienia. Nie ukazał się także drukiem, mimo ponawianych zapowiedzi¹¹. Stanowi obszerny materiał rękopiśmienny, wart pogłębionej analizy. Wojdowski pisał ręcznie w osobnych brulionach. Dzięki uprzejmości prof. Aliny Molisak i dr. Wiesława Uchańskiego, w czasie pisania rozprawy doktorskiej miałam w posiadaniu trzy zeszyty z rękopisami dziennika oraz jego fragmenty w formie elektronicznej. W ten sposób poznałam codzienne życie pisarza, jego poglądy na temat sytuacji politycznej w Europie i na świecie, kulisy życia literackiego i artystycznego w PRL-u, które dzielił z czołowymi pisarzami swojej generacji. Refleksje z lektury dziennika, wzbogacone o wypracowane na gruncie współczesnego literaturoznawstwa metody badania pism intymnym i dzienników pisarzy opracowane przez Pawła Rodaka¹², przedstawiłam w rozdziale czwartym pracy, zatytułowanym „Czym ma być dziennik? Wszystkim. Co zawierać? Tylko rzeczy niektóre”. *Diarystyka Bogdana Wojdowskiego*. Udostępnione mi fragmenty dziennika pozwoliły mi pogłębić charakterystykę skomplikowanej osobowości pisarza, odsłonić jego codzienność, życie prywatne i aktywność wewnętrzną (rytm uczuć i bieg myśli) oraz poznać ważny dokument i archiwum jego pracy twórczej.

Moja dysertacja stanowi próbę scharakteryzowania najważniejszych obszarów twórczości Bogdana Wojdowskiego – jego beletrystyki, tekstów publicystycznych oraz dziennika – z podkreśleniem wpływu na nie jego osobistych doświadczeń. Uzupełnia ona i, mam nadzieję, poszerza aktualny stan wiedzy o wybitnym polskim pisarzu XX wieku, bez którego nie tylko literatura polska po roku 1945 byłaby uboższa. Powieść *Chleb rzucony umarłym* jest bowiem arcydziełem i ważnym świadectwem żydowskich losów czasu Zagłady. Należy do ścisłego kanonu światowej literatury na temat Holocaustu. Moja dysertacja ma także ukazać Wojdowskiego jako wyrazistą, osobną postać polskiej kultury czasów, w których żył. Jego proza jest ważnym elementem twórczości pokolenia dzieci wojny, a także wpisuje się w nurty i kierunki literackie po 1956 roku (prozę pokolenia „Współczesności”, literaturę Zagłady, mały realizm, autobiografizm, nurt „mityczny”). Ponadto jego dorobek można interpretować stosując narzędzia badawcze najnowszych kierunków metodologicznych, zwłaszcza tzw. *jewish studies*, literatury doświadczenia i geopoetyki.

¹¹ Obecnie pracę nad edycją dziennika Bogdana Wojdowskiego wydawnictwo „Czytelnik” powierzyło Marcinowi Wyrembelskiemu, który tłumaczy utwory pisarza na język włoski. [Informacja mailowa od dr hab. prof. UW Aliny Molisak z dnia 10.03.2020].

¹² P. Rodak, *Między zapisem a literaturą. Dziennik polskiego pisarza w XX wieku (Żeromski, Nalkowska, Dąbrowska, Gombrowicz, Herling-Grudziński)*, Warszawa 2011.

Przenów, 13.01.2020 Alina Molisak